

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА АРХЕОЛОГИЯ

НАДЕЖДА ГЕОРГИЕВА ТОДОРОВА

**КЕРАМИЧНИТЕ КОМПЛЕКСИ ОТ ФИНАЛА НА ХАЛКОЛИТА
В РОДОПИТЕ И ДОЛИНАТА НА Р. МЕСТА**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

в образователно направление 2.2. История и Археология (Археология - Праистория)

Рецензенти:

Доц. д-р Петя Георгиева

Доц. д-р Явор Бояджиев

София

2017

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на 16.12.2016 г. на разширено заседание на Катедра Археология при СУ „Св. Климент Охридски“, протокол №4/20.12.2016 г.

Дисертационният труд е в обем от 540 страници, в две части – текст и приложения.

Текстовата част съдържа 279 страници авторски текст и 27 страници библиография.

Приложенията включват 234 единици – Карти, Приложения I-VIII (текстови описания, диаграми, графики, сравнителни таблици); Табла I-XXVI (фотографии и графични илюстрации); Образи – 1-135 и Анекс Образи A1-A24 (графични изображения и фотографии на керамични съдове)

Защитата на дисертацията ще се състои на г. от часа в Аудитория 41А, Ректорат, Южно крило на СУ „Св. Климент Охридски“ на открито заседание на научното жури в състав:

проф. д-р Красимир Лещаков

доц. д-р Петя Георгиева

чл.-кор. проф. д.и.н. Васил Николов

доц. д-р Явор Бояджиев

доц. д-р Стефан Чохаджиев

Материалите за защитата са на разположение в кабинет 31 на Катедра Археология, СУ „Св. Климент Охридски“, гр. София, бул. „ Цар Освободител“ 15.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Настоящата работа е посветена на керамиката от най-късните етапи в развитието на халколитните култури на Балканите. Основен предмет на изследване са керамичните комплекси от района на Родопите и долината на р. Места – тяхната характеристика, регионални специфики и промените, които се проследяват в техния облик в края на V-то и първите столетия на IV-то хилядолетие пр. Хр.

Ролята на керамиката като водещ хронологически и културен индикатор в изучаването на късната праистория едва ли се нуждае от допълнителна аргументация. По тази причина керамичните съдове имат централно място и в това изследване като основен археологически извор при извеждането на закономерностите в културното развитие на района, релативната хронология на явленията и установяването на основните посоки и интензитета на взаимодействия между отделните райони.

Актуалност на темата

За момента в археологическата литература няма изследване, посветено на керамичните комплекси от финала на халколита от територията на юг от Стара планина. Обликът на културата от самия край на V-то и началото на IV-то хилядолетие пр. Хр. е на практика непознат, а известните обекти и материали, с малки изключения, не са въведени в научно обращение. Запълването на тази „празнина“ в познанията ни за късната праистория на Балканите е една от причините за първоначалния избор на темата на настоящето изследване.

Другият основен и до голяма степен решаващ фактор, е същественото обогатяване на изворовата база за халколитното обитаване в Родопите и долината на Места, в резултат от проведените през последните години по-интензивни теренни издирвания и разкопки. Същевременно, постепенно нараства информацията за финалните етапи на халколита и в съседните региони, преди всичко в границите на България и днешна Северна Гърция, което значително разширява възможностите за сравнително изследване на материалите. Настоящото изследване е опит за систематизация и анализ на наличната до момента информация с акцент върху данните и материалите от новите проучвания и вписване на получените резултати в контекста на вече известното за финала на халколита на надрегионално ниво.

Цели и методи на изследването

Основните **цели** на настоящето изследване са формулирани както следва:

- Представяне на характеристика на керамичните комплекси като един от основните и най-информативни елементи от културата от финалните етапи в развитието на халколита в разглеждания район;
- Извеждане на индикативни в хронологическо и/или културно отношение белези на керамиката;
- Проследяване на появата, развитието и териториалното разпространение на отделните формални типове и декоративни техники;
- Опит за прецизиране на вътрешната периодизация на явленията от финала на V-то – първата половина на IV-то хилядолетие пр. Хр., чрез формулиране на последователни хронологически хоризонти, обединени преди всичко от общи белези в характеристиките на керамиката и известните радиовъглеродни дати от разглеждания период;

- Установяване на регионални и микрорегионални особености на керамичните комплекси и същевременно надрегионални елементи и специфики на керамиката от разглеждания период;
- Проследяване на основните посоки на културни взаимодействия и влияния със съседни региони.

Реализацията на поставените цели изисква изпълнението на следните **задачи**:

- Събиране и обработване на максимално количество достъпни керамични съдове и фрагменти от обекти от финала на халколита, разположени в границите на основния район;
- Систематизиране на емпиричните данните чрез:
 - Изграждане на стандартизирана база данни за технологичните, формални и декоративни белези на отделните единици – съдове и фрагменти;
 - Обща класификация на формите на съдовете;
 - Класификация на техниките на украса на съдовете;
- Извеждане на водещи форми и устойчиви комбинации на формални, метрични, технологични и декоративни белези, определящи облика на керамичните комплекси;
- Събиране и систематизиране на данните за керамичните комплекси от синхронни обекти от съседните региони;
- Систематизиране и анализ на данните за контекста на разглежданите материали, както от основните обекти, включени в изследването, така и от включените в сравнителния анализ;
- Съпоставяне на основните характеристики на керамичните комплекси с наличните данни за по-ранни и по-късни ансамбли от изследвания регион, както и със синхронни паметници от съседни региони;
- Установяване доколко отделните елементи могат да бъдат използвани като сигурни хронологически и културни индикатори;
- Прецизиране на хронологическата позиция – релативна и абсолютна на отделните комплекси;
- Проследяване на сходствата и различията на керамичните комплекси на микрорегионално и надрегионално ниво;
- Оформяне на база данни за известните радиовъглеродни дати от обекти, попадащи в рамките на разглеждания период от района, включен в изследването и анализ на информацията;

Методи на изследване

Изследването е изградено преди всичко върху конвенционалните археологически методи, които са основни за осъществяването на поставените цели. Приложени са методите на формално-типологическия, стратиграфския, контекстуалния и сравнителния анализ в синхронен и диахронен аспект.

Допълнителна роля има прилагането на методите на статистическия анализ, чиято цел е извеждане на количествени съотношения на отделните критерии и сравнение на получените резултати за керамичните комплекси. Прилагането на тази методика е ограничено само за колекциите с достатъчен брой подлежащи на анализ информативни единици.

Използването на електронна база данни (Microsoft Office Excel) дава достатъчно добра възможност за подобен анализ и включва графично представяне на изведените съотношения (Приложения II и III).

За установяване и прецизиране на релативната и абсолютна хронология на анализирани комплекси са използвани резултати, получени чрез метода на радиовъглеродното датиране.

Хронологически обхват на изследването

Хронологическите рамки на изследването обхващат времето на най-късните фази в развитието на халколитните култури на Балканите. По смисъла на релативната хронология, периодът, дефиниран в настоящата работа като финален халколит непосредствено следва края на класическите халколитни култури и предхожда и/или частично съвпада с началото на етапа, обозначен с наименованието прото-бронзов или етапа на формиране на културите от ранната бронзова епоха на Балканите. Въз основа на известните до момента радиовъглеродни дати, разглежданите в настоящето изследване явления от финала на халколита би следвало да се датират най-общо в интервала ок. 4250/4200 – 3700/3650 г. пр. Хр.

Терминология

За означаването на най-късните фази в развитието на халколита на Балканите и периода преди началото на ранната бронзова епоха, в работите на отделните автори и в традицията на различните национални школи, са възприети множество термини и определения, което налага уточнение на конкретното съдържание на използваните в настоящата работа определения:

Класически фази на късния халколит – или само късен халколит – с това определение са обозначени трите основни фази в развитието на къснохалколитните културни комплекси Коджадермен – Гумелница – Караново VI и Криводол – Сълкуца – Бубани, разграничени в работите на Х. Тодорова и трайно наложили се в литературата. С използването на този термин, като правило, се изтъква разликата спрямо по-късните – финални фази в развитието на културата.

Финален халколит – финал на халколита. Терминът е използван за означаване на периода след края на класическите фази на късния халколит. Включва най-късните – четвърти фази на комплексите Коджадермен – Гумелница – Караново VI и Варна и Криводол – Сълкуца – Бубани, както и непосредствено следващите етапи в развитието на културата.

Керамичен комплекс и керамичен ансамбъл – определението е използвано в широкия смисъл на съвкупността от всички цели и фрагментирани изделия – керамични съдове от даден обект или определен район – и/или хронологическа фаза.

Хронологически хоризонт – терминът е използван най-общо в смисъла, вложен от Х. Парцингер за обединяване на относително синхронни локални явления в един по-широк географски ареал, въз основа на определени общи белези. За разлика от цитираното изследване, базирано изключително на методите на анализ на керамиката и сравнителната стратиграфия на обектите, в случая са предложени и (възможни) хронологически рамки на дефинираните хоризонти, изведени от съчетаване на резултатите от релативната хронология с данните от известните до момента радиовъглеродни дати.

Териториален обхват

Основното ядро на изследване обхваща Родопската област и долината на р. Места. Дефинирането на териториалния обхват следва изключително географските определения. Този избор е предопределен, на първо място, от хронологическия обхват на работата, тъй като за по-голямата част от разглеждания период за

териториите на юг от Стара планина не са разграничени зони, обединени от сходства в основните белези на материалната култура. Допълнителен аргумент е наличието, в така очертаните граници, на обекти от финала на халколита, които предоставят достатъчно сигурна в количествено и качествено отношение изворова база за осъществяването на поставените в изследването цели.

Изворова база

Изследването е основано върху анализа на данни от общо 35 обекта от територията на България и Гърция. Общото количество анализирани съдове и фрагменти е над 15 000. От тях около 3500 са типологически определени и са включени с индивидуални номера в електронен каталог (Microsoft Office Excel), а над 2000 единици са представени с илюстрации – графични изображения (Обр. 1-135). Неравностойната информация за отделните обекти наложи разделянето на изворовата база на три основни нива, разграничени въз основа на количеството и степента на достоверност на данните.

Основните обекти са четири: Илинден-Клисура, Долно Дряново-Градище, Ягодинска пещера и Татул.

Следващото ниво включва обектите Перперикон, Глухите камъни и Пчеларово от Източните Родопи, както и един обект, разположен в периферията на така дефинирания географски район – Нова Надежда. Към същото ниво са отнесени селищна могила Дикили Таш и Лименария на о-в Тасос. По-малобройните керамични колекции от Кастри-Теологос и пещерите Маара Агити и Ацпас Мариес допълват информацията.

Най-многобройни, но значително по-слабо информативни са обектите, отнесени към последното – „трето ниво” – общо 21. По-съществена роля за основните цели на изследването имат материалите от Кошница, Улея, Кочан-Заимова чука, Господинци, Батак-Купена, Боровица, Адата, Рибино-Самара, Чомаково и Харман кая. Керамиката от тези обекти е коментирана по-подробно и представена с илюстрации. Материалите от останалите – Дъбница, Беланташ, Горни Раж III, Долна Дрянка, Беден, Подвис, Смолян-Могилата, Гела-Градище, Страшимир, пещерите Ризовица и Голямото Типице, предоставят спомагателна информация и са разгледани главно в сравнителен аспект.

В сравнителния анализ са включени публикувани съдове и фрагменти от над 70 обекта от обширната територия на Балкано-Карпатския регион и Егея, която понастоящем попада в съвременните граници основно на България, Гърция, Република Македония, Сърбия, Унгария, Румъния и в известна степен Молдова, Украйна и Турция.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ВЪВЕДЕНИЕ

В уводната част, освен представената по-горе обща характеристика на дисертационния труд и е включен подробен преглед на проучванията на халколита в Родопите и долината на р. Места. Отбелязано е значителното закъснение на системните проучвания на праисторията в Рило-Родопския планински масив и в частност в изследвания регион, спрямо останалите части на Балканския полуостров.

Един от основните проблеми на изследване на халколита (и късната праистория като цяло) в района на Родопите и долината на Места е отсъствието на публикации. Това се отнася както за отдавна известните паметници, така и за обектите, проучвани в последните десетилетия. Информацията е обнародвана частично и избирателно. В наличните публикации най-често са разгледани разкритите структури и съоръжения, докато данните за керамиката като правило са представени съвсем лаконично или не присъстват въобще. Всичко това обяснява отсъствието на обобщаващи изследвания, тъй като всеки опит за систематизиране и синтез на информацията би се сблъскал с подчертано неравностойната изворова база за отделните обекти и липсата на конкретни данни.

ГЛАВА I. ОБЕКТИТЕ ОТ ФИНАЛА НА ХАЛКОЛИТА В ДОЛИНАТА НА МЕСТА И РОДОПИТЕ. КОНТЕКСТ НА МАТЕРИАЛИТЕ.

СТРАТИГРАФИЯ. ХРОНОЛОГИЯ

В Глава I са представени основните данни за обектите в долината на Места и Родопите, включени в изследването. При представянето на информацията за обектите е използвана унифицирана структура, а последователността на изложението следва географския принцип – от запад на изток и от север на юг. Ареалът на изследване е разделен на няколко микрорегиона – долината на Средна Места, Драмското поле и о. Тасос, Западни и Източни Родопи. В рамките на всеки микрорегион, обектите са разгледани според условно разграниченото „ниво на информативност“. Най-подробни и пълни данни са представени за обектите от „първо ниво“ и за тези, които са включени в изследването с достатъчно информативни керамични колекции. Те включват описание на разположението и топографията на паметниците, извършените проучвания, стратиграфската последователност и/или характеристиките на пласта, разкритите структури и коментар на релативната хронология и наличните радиовъглеродни дати. В отделни случаи са коментирани и различни категории находки, за които се приема, че имат определена хронологическа стойност. Изложението е допълнено с кратка характеристика на природо-географската среда за всеки от районите и естествените комуникационни артерии.

За всеки от обособените микрорегиони са направени съответните изводи, засягащи спецификите на селищния модел, топографията на обектите и интензитета на обитаване.

Отбелязано е неравномерното разпределение на обектите в **долината на Места** и южните части на изследвания регион. Въпреки системните теренни проучвания, поне за момента Илинден-Клисура е единственият обект с халколитно обитаване, регистриран на десния бряг на Места. Всички останали обекти са разположени по левия бряг на реката или нейни леви притоци, съответно – в най-западните склонове на Родопите. Сравнението на обектите от Източна Македония и о-в Тасос показва по-интензивното обитаване на острова през финала на халколита в

сравнение с континенталната зона. Във всички случаи обектите от Тасос са селища от височинен тип, разположени върху изявени възвишения или пещерни обиталища. Тенденцията към търсене на максимално добре защитени места за заселване, използването на пещерите наред с все по-активната експлоатация на планинските терени във финала на епохата, е обща и за района на Родопите, и за земите на Балканите и Егея като цяло. На този фон, отсъствието на обекти от самия финал на V-то и началото на IV-то хил. пр. Хр. в равнините на Източна Македония изглежда напълно закономерно. Същевременно, от планинските и полупланински зони на северното егейско крайбрежие – южните склонове на Родопите, Пангей, Фалакро и Леканис или именно там, където природните дадености предлагат множество естествено защитени терени, данните за праисторическо обитаване като цяло са ограничени. С изключение на пещерата Агити Маара и пещерата на Циклопа при Маронея, не са известни обекти, които се отнасят към разглеждания период.

В **Западните Родопи** са известни 35 обекта със сигурно засвидетелствано обитаване през халколита. Само три от тях са определени като селища от открит тип – Черешово до с. Ягодина, Канлъ чеир до с. Барутин и Долна Дрянка. Приблизително 1/3 (11 обекта) са пещери, а всички останали се разполагат върху изявени възвишения или скалисти ридове, които предлагат естествена защита и добра видимост във всички посоки. Площта на последните почти винаги е малка и рядко надхвърля 3 дка. По отношение на надморската височина могат да бъдат обособени условно две групи обекти. Първата, по-малка група, включва височинните обекти от най-западните части на района (водосборния басейн на р. Места) и тези от най-източните части – по течението на р. Арда. Те се разполагат на надморска височина между 600 и 1000 м – Господинци, Долно Дряново, Кочан, Дъбница и Адата. Всички останали, включително част от обектите, регистрирани в най-западните родопски ридове, имат надморска височина над 1000 м – най-често до 1200 м. Изключение е обектът в м. Градище при с. Гела (1850 м).

По отношение на обитаваните пещери ясно се очертава концентрация на обекти от финала на халколита в района на Триградския карст. Всички се разполагат на надморска височина над 1000 м – най-често до 1200 м. Повечето имат труднодостъпни входове и са естествено защитени. Предпочитани за обитаване са по-големите, сухи пещери с достатъчно обширни осветени пространства. Същевременно има сигурни данни за използване, възможно кратко или инцидентно и на пещери, които са неудобни (Голямото Типице) или напълно непригодни (Улея) за обитаване.

Най-ранните сигурно датирани обекти се отнасят към късния халколит. Обектите, при които е възможна по-точна датировка, във всички случаи се отнасят към най-късните фази на халколита (Босилково, Адата, Кошница, Долна Дрянка, Заимова чука, Господинци и др.) или самия финал на епохата (Ягодинска пещера, Долно Дряново, Харамийска пещера, Улея).

Картината на селищния модел в **Източните Родопи** е по-разнообразна. От обектите, за които е налична по-сигурна информация, приблизително половината са естествено укрепени – „височинни”, пещерите с данни за използване са около 20% от общия брой, а останалите са определени като селищни могили и селища от открит тип. При последните в редица случаи (Орлово, Кенана, Стойково, Крумовград, Седларе) са установени и материали от по-ранни периоди – неолит, ранен халколит.

Като правило, „височинните” обекти заемат доминиращи над околния терен възвишения и била на ридове с изявени скални кулминации. Надморската височина най-често е от 300 до 600 м. Изключение е обектът на крепостта Устра –

скалист връх с кота 1014 м.. За разлика от Западните Родопи, в източната част на планината достатъчно просторните и удобни за обитаване пещери са рядко явление поради различната геоложка структура. Едва за четири от тях има сигурна информация за наличие на културен пласт, образуван на място – Карабекировата, Самовила, Камик даа при Дъждовница и Самара при с. Рибино. Част от останалите пещери (Харман кая), всъщност представляват по-дълбоки скални цепнатини, непригодни за обитаване.

В сравнение със Западните Родопи, относителният дял на „височинните“ обекти е приблизително еднакъв. Различията в надморската височина, топографията, както и по-големият брой на обектите от „открит тип“ са географски обусловени. По-благоприятната природна среда и по-мекият релеф на Източните Родопи, определено дава отражение в интензивното обитаване на тази част от планината още от ранния неолит.

В общата картина на обитаване в Родопите в края на халколита, водещо място заемат „височинните“ – естествено защитени обекти, а в карстовите райони, в западните части на планината – и пещерните обиталища. Нарастването на броя на халколитните обекти ясно се проследява във всички части на Родопския масив, като по-голямата част от сигурно датирани се отнасят към късните и финалните фази на епохата. Значителният брой на известните обекти, в сравнение със сравнително ограничената информация за по-ранните епохи показва, че именно в този период се осъществява „първата колонизация“ на Родопите, включително зоните с надморска височина над 1000 м в западните части на планината. За разлика от Западните Родопи, където най-ранните обекти/селища възникват през този период, на изток се проследява тенденция към увеличаване броя на обектите и доминиране на малки, естествено укрепени и изглежда, сравнително кратко обитавани селища. Това предполага постепенна промяна на модела на експлоатация на планинските ресурси и трайно присъствие на население в планинските зони.

Според наличната до момента информация за нито един от „височинните“ обекти не е доказано обитаване, по-ранно от най-късните фази (III фаза по Х. Тодорова) на „класическите“ халколитни култури.

По отношение на продължителността на обитаване на коментирани обекти, понастоящем е трудно да бъдат направени категорични заключения. Най-дълга стратиграфска последователност е установена в проучените с разкопки обекти в пещери. Със сигурност две фази на обитаване са стратиграфски засвидетелствани и в Илинден. Всички останали обекти са еднослойни – с един строителен период/ниво или с частично или напълно унищожен пласт, което не дава възможност за възстановяване на стратиграфията. Като се има предвид, че именно в пещерите са налице най-благоприятни условия за запазване на културните седименти от въздействието на външните фактори, не е изключено поне част от обектите „на открито“ също да са имали по-дълго халколитно обитаване, отразено в повече от една строителна фаза.

ГЛАВА II. МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕ НА КЕРАМИЧНИТЕ КОМПЛЕКСИ ОТ ФИНАЛА НА ХАЛКОЛИТА В ДОЛИНАТА НА Р. МЕСТА И РОДОПИТЕ. ТЕХНОЛОГИЧНИ КРИТЕРИИ. ФОРМАЛНА КЛАСИФИКАЦИЯ. ОРНАМЕНТАЛНИ ТЕХНИКИ

В тази глава са представени критериите, въз основа на които е направена характеристиката на керамичните комплекси от финала на халколита от включения в изследваното регион. Приложената методика е съобразена с утвърдените в литературата модели за изследване на праисторически керамични комплекси.

Основните принципи, методика и използвани критерии са общи за всички анализирани тук комплекси. Информацията е систематизирана и анализирана на три основни нива:

- Технологична – технологични данни
- Формална – формална характеристика
- Декоративна – техники и мотиви на украса

Част 1. Технологични данни.

Анализът на технологичните характеристики има за цел извеждането на технологични групи керамика, които представляват устойчиви комбинации на отделните критерии – цвят, глина, обработка на повърхността. В основата на технологичната характеристика на керамиката са заложили следните критерии:

- Керамиката е описана изключително чрез макроскопски наблюдения и с използване на лупа. Допълнителен инструментариум – дигитален микроскоп Keyence, с увеличение 1x25 до 5x200 е използван само в отделни случаи при описанието на неопределими с невъоръжено око следи от украса или за разграничаване и описание на специфични техники на рисуване с бои и графитна рисунка.
- Основните технологични критерии са:
 - цвят на повърхността;
 - характер и концентрация на примеси в глината;
 - наличие или отсъствие и вид на допълнително покритие;
 - обработка на повърхността;
 - характеристика на лома.

Разграничаването на технологичните групи е направено индивидуално за основните обекти, включени в настоящето изследване – Илинден–Клисура, Долно Дряново, Ягодинска пещера и Татул. За останалите обекти с представителни керамични колекции – Перперикон, Пчеларово, Дикили Таш, Кошница, Нова Надежда и др., технологичните данни са предадени по-обобщено, без представяне на точни количествени съотношения на отделните признаци и без извеждане на технологични групи.

Част 2. Класификация на формите

При дефинирането на отделните елементи на класификационната схема – категория, основна форма, серия и вариант, определящи са формалният и функционалният принцип.

Общо четири йерархични нива са обособени въз основа на следните критерии.

КАТЕГОРИЯ – Най-високото ниво в предложената формална класификация се определя от съвкупност от общи формални белези, пропорции и съвременни или исторически функционални паралели на керамичните съдове изделия.

Изведените категории са десет – **паници, купи, чаши, гърневидни съдове /гърнета, амфоровидни съдове и кани, поставки /фруктиери, похлупаци, изделия с перфорирани стени – цедки/димари и хранилища**

Въз основа на цялостната структура на съдовете са изведени **ОСНОВНИТЕ ФОРМИ**. Използваните термини за тяхното описание са извлечени от стереометрията – сферични, полусферични, пресечено-конични, биконични и др. При представянето на основните форми и следващите в йерархията нива на класификацията е избран т. нар. класически

метод на описание, при който цялостната форма на съда е разделена на няколко зони – устие, шия, тяло дъно и т.н., като всяка от тях е описана с подходящи и ясни термини, представящи характерни белези.

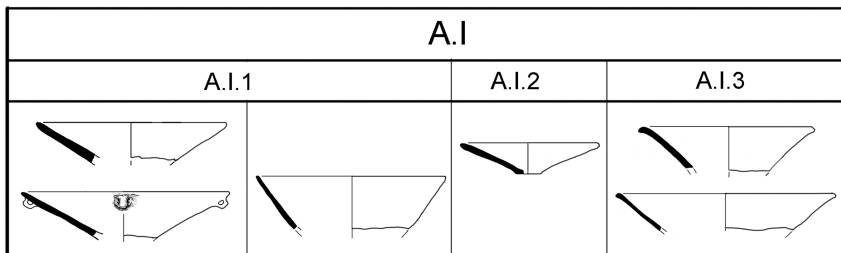
Устойчиви комбинации от определени формални признаци, преди всичко очертанията на профила и оформянето на отделните части на съда – устия, шии, преломи и др., както и пропорциите на съдовете дефинират отделните **СЕРИИ**. Сериите са основният и най-силно натоварен с типологическа информация „инструмент” и имат централно място в сравнителния анализ. Те отразяват формалното разнообразие на керамиката и са в основата на изведените устойчиви комбинации с декорацията на съдовете, като дават индивидуалния облик на изследваните комплекси.

Единичните случаи на разграничаване на **ВАРИАНТИ** зависят от наличието на по-специфични детайли. Това ниво не е включено с означения в общата класификационна схема, но конкретните случаи са коментирани в текстовото описание на керамиката.

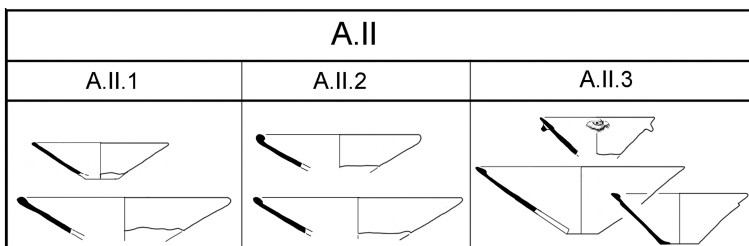
КАТЕГОРИЯ Паници

Разграничени са седем основни форми и 18 серии

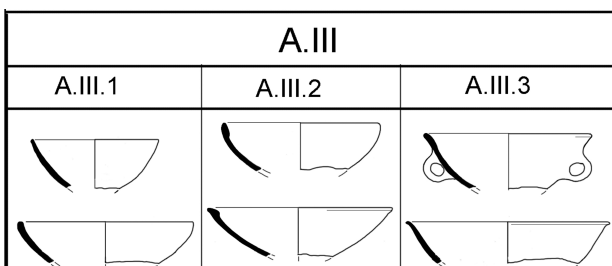
A.I – Паници с пресечено-конусовидна форма и прави стени.

A.II – Паници с пресечено-конусовидна форма, прави стени и удебелено отвътре устие

A.III – Паници с полусферична форма

A.IV – Паници с пресечено-конична форма и къса, изправена горна част.

A.IV		A.V	
A.IV.1	A.IV.2	A.V.1	A.V.2

A.VI – Паници с S-овиден профил

A.VI			A.VII	
A.VI.1	A.VI.2	A.VI.3	A.VII.1	A.VII.2

КАТЕГОРИЯ КУПИ

Разграничени са седем основни форми и 12 серии

B.I – Отворени купи с полусферична форма. Изправено или съвсем слабо профилирано навън устие

B.II – Купи с полусферична форма и наклонена /завита навътре горна част

B.I	B.II			
	B.II.1	B.II.2	B.II.3	B.II.4

B.III. – Купи със сфероконична форма, профилирано навън и удебелено устие

B.IV – Купи с биконична форма и заоблен прелом

B.III		B.IV	
B.III.1	B.III.2	B.IV.1	B.IV.2

B.V – Купи с S-овиден профил

B.V.1 – Най-големият диаметър е при устието. Множество екземпляри с дръжки

B.V.2 – Най-големият диаметър е в горната част (при плещите). Множество екземпляри с дръжки

B.V			
B.V.1		B.V.2	

B.V.3 – Най-големият диаметър е в средната част. Къса горна част. По-дълбоки от B.V.1-2. Екземпляри с дръжки

B.V.4 – Най-големият диаметър е в средната част. Къса и ясно обособена горна част. Асиметрични екземпляри – напречно сечение с форма на четирилистна детелина

B.VI – Дълбоки купи със сфероконично тяло и средно висока пресечно конична горна част

B.V.3	B.V.4	B.VI

КАТЕГОРИЯ ЧАШИ

Разграничени са четири основни форми и четири серии:

C.I – Отворени полусферични чаши с изправена или леко наклонена навътре горна част. Вертикална дръжка в горната част.

C.II – Чаши със сферична или сфероконична форма и различно оформена горна част

C.III – Чаша с S-овиден профил. Голяма, иззявена вертикална дръжка в долната част

C.IV – Чаши с биконична форма

C.I	C.II		C.III	C.IV	
	C.II.1	C.II.2		C.IV.1	C.IV.2

КАТЕГОРИЯ ГЪРНЕТА

Разграничени са пет основни форми и девет серии

D.I – Гърнета със сферична или издължено сферична форма.

D.II – Гърнета с биконична или заоблено биконична форма и двойка вертикални дръжки в най-широката част

D.I		D.II	
D.I.1	D.I.2	D.II.1	D.II.2

D.III – Гърнета с издължено сфероконично тяло и висока, пресечено конусовидна горна част

D.IV – Гърнета с S-овиден профил

D.III		D.IV
D.III.1	D.III.2	

D.V – Гърнета със сферична или сфероконична форма и ясно обособена пресечено конична или цилиндрична шия

D.V		
D.V.1	D.V.2	D.V.3

КАТЕГОРИЯ АМФОРОВИДНИ СЪДОВЕ И КАНИ

Разграничени са две основни форми и две серии

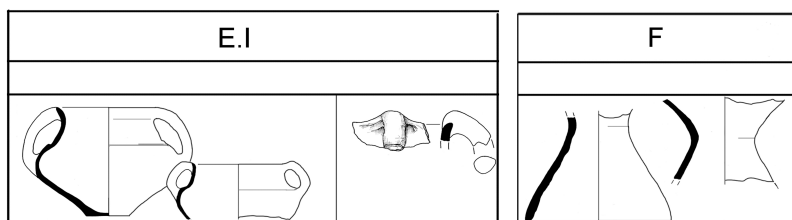
E.I – Амфоровидни съдове със сфероконична форма, средно висока шия и завито навън устие. Две големи вертикални дръжки в горната част

E.II – Кана. Издължена сфероконична долна и пресечено конична горна част. Много тясно дъно и голяма вертикална дръжка, която се издига над нивото на устието. Единствен екземпляр.

ФРУКТИЕРИ

Единствена основна форма.

F. Двойно пресечено конична форма. Представени само с фрагменти от средните и долните части

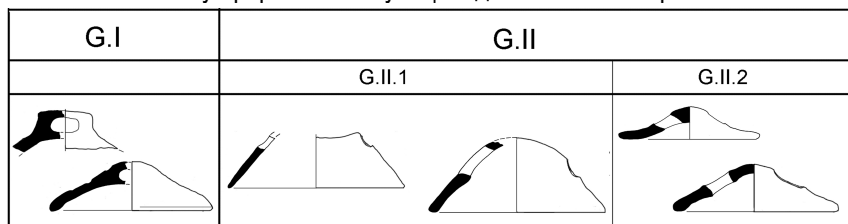

Похлупаци

Разграничени са две основни форми и две серии:

G.I – Ниски похлупаци с полусферична или конична форма с леко издути стени. Дръжка в централната част

G.II – Полусферични похлупаци с две овални отвора

ИЗДЕЛИЯ С ПЕРФОРИРАНИ СТЕНИ

Единствена основна форма

H – Пресечено конична форма с широка горна основа. Голям отвор/и с почти правилна кръгла форма в средната част

ЦЕДКИ/ДИМАРИ

Единствена основна форма

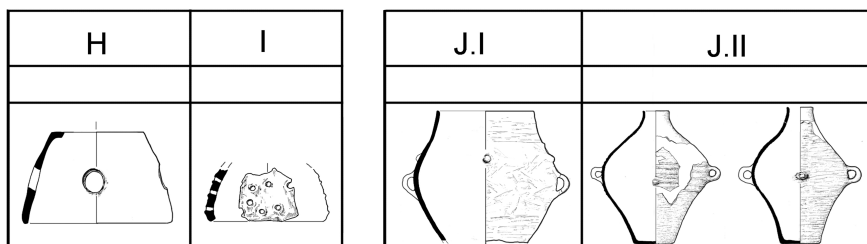
I – Полусферична или конусовидна форма.

ХРАНИЛИЩА

Разграничени са две основни форми

J.I – Хранилища с издължена сферична форма и широко устие. Две вертикални дръжки в най-широката част.

J.II – Хранилища със сферично или издължено сферично тяло и средно висока или висока тясна шия. Две изъвени вертикални дръжки в най-широката част

Част 3. Техники на украса. Технологични данни за украсата на керамиката

Предложената в тази част систематизация на орнаментацията на съдовете включва описание на всички засвидетелствани техники на украса и техните варианти. По-специално внимание е отделено на технологичните особености на украсата, преди всичко начините на нанасяне на орнамента и вероятните използвани инструменти.

За всеки от обектите са изведени количествените съотношения на отделните техники на декорация. При анализа на украсата, за всяка от техниките е посочен относителния дял спрямо всички украсени фрагменти от съответния керамичен комплекс. Отделно са отчитани случаите на самостоятелно присъствие и участие в комбинации с други техники. Извеждането на комбинации от определени форми и украса (техника, мотиви и организация на орнамента) дава характеристиката на керамичния комплекс в изследвания район и същевременно откроява по-специфичните, индикативни в културно и хронологическо отношение типове.

ГЛАВА III. ХАРАКТЕРИСТИКА НА КЕРАМИЧНИТЕ КОМПЛЕКСИ ОТ ФИНАЛА НА ХАЛКОЛИТА В ДОЛИНАТА НА Р. МЕСТА И РОДОПИТЕ

В тази глава са представени основните данни за керамичните комплекси от финала на халколита от изследвания район. Редът на представяне на обектите следва установеното разделение на условните нива на информативност и географския принцип. Главата включва три части. Част 1 представя характеристика на керамичните комплекси от основните обекти – Илинден-Клисурса, Долно Дряново, Ягодинска пещера и Татул. Керамиката от обектите от следващите нива – Част 2 и 3, е разгледана последователно от запад на изток. За всеки от комплексите е направена характеристика на основните белези на керамиката, като съответното „ниво на информативност“ определя начина на представяне на данните – технология, форми, украса.

По своето съдържание, трета глава е преди всичко емпирична и дескриптивна. Същевременно, тук е включен анализ на съотношения на основните критерии за отделните комплекси, както и синтез на данните. При синтеза са изведени главните характеристики, общи за керамиката от основните обекти и тези елементи, които се оценяват като хронологически индикативни. Успоредно с общите елементи са маркирани и някои от най-ясно изразените индивидуални особености на комплексите.

Технологични данни

Керамиката от основните обекта споделя следните общи технологични характеристики:

В цветовата гама подчертано доминира керамиката с тъмно, най-често кафяво, сиво-кафяво и червеникаво-кафяво оцветяване, често цветът е неравномерен, особено при по-грубите, дебелостенни съдове. Примесите в глиненото тесто са изключително неорганични, най-често кварцов пясък и камъчета с различни размери. При 75-80% от съдовете е установено допълнително покритие – почти винаги от плътна ангоба с дебелина до 1-1,2 мм. При не малка част от съдовете, покритието няма здрава връзка със стените и сравнително лесно се отделя. Много често, особено при по-грубите съдове, ангобата е с различна дебелина, нанесена неравномерно, върху неравна повърхност. Неравномерно загладена повърхност имат значителен дял от съдовете от всички категории и технологични групи. Изключение са най-фините и тънкостенни съдове с малки размери. При вариантите на прецизно третиране на повърхността във всички случаи подчертано преобладава матовото излъскване, без блясък. Характерно за всички обекти е заглаждането с ясно изразени разнопосочни къси ивици или издраскване с твърда четка.

Във всички обекти е засвидетелствана технологична група керамика с червеникаво-кафяв цвят и „мека“, матова или грубо загладена повърхност.

Като цяло, обособените технологичните групи не показват добре изразена връзка с отделните категории и основни форми съдове. Във всички случаи обаче са установени „трайни“ комбинации на отделни белези (най-често свързани с обработката на повърхността) с определени форми или серии.

Характеристика на формите

В отделните категории ясно се обособяват водещите основни форми и серии съдове и са установени закономерности при комбинирането на отделните, преди всичко формални и декоративни, признаци, а в не малко случаи и метрични и технологични белези, изразени в присъствието на устойчиви комбинации – типове.

Като цяло, съдовете се отличават с меки, подчертано заоблени форми и преобладаващи плавни преходи между отделните части. Биконични форми с остри или подчертани преломи не са засвидетелствани в нито един от обектите.

Водещо място в категорията на **паниците** във всички обекти имат простите, едносъставни форми. Разпределението на сериите в рамките на основните форми е различно в отделните обекти, но, като цяло, най-голям дял имат пресечено коничните форми с удебелено устие (основна форма А.II), представени с множество варианти. Отчетливо се обособяват две групи паници – едносъставните форми А.I-А.III, с неравномерно загладена или огрубена външна повърхност и основни форми А.IV и А.V, които в повечето случаи са равномерно загладени или излъскани и като цяло по-фини.

При категорията на **купите** водещо място имат основни форми В.III и В.V. Двете водещи форми не са познати от класическите фази на къснохалколитните култури. Те представят множество устойчиви комбинации на формални и декоративни белези (включително определени мотиви), като не малка част от тях са специфични за съответния обект и не се засвидетелствани в останалите.

Съдовете от категорията на **чашите** са сравнително малобройни и присъстват само в два от обектите – Илинден и Ягодинска пещера. Характерни изключително за долния хоризонт на Ягодинска пещера са украсените с графит чаши серия – С.II.2.

Водещо място в категорията на **гърнетата** имат издължено сферичните или сфероконични съдове, най-често с плавни очертания на профила – основни форми D.I и D.III. Изключение е Ягодинска пещера, където серии D.III.1-2 имат много по-малък дял в сравнение с D.V.2-3. Във всички обекти се откроява група на богато орнаментирани съдове – най-често серии D.III.2 или D.V.3. Обща особеност за категорията на гърнетата е наличието на големи вертикални дръжки, разположени най-често в средната част или върху плещите. Част от дръжките имат плоско сечение, най-често при гърнетата от Ягодина I-II и значително по-рядко в останалите комплекси.

Полусферичните **похлупаци** с два овални отвора – основна форма G.II, са най-многобройни във всички обекти с изключение на Ягодинска пещера. Категориите на амфоровидните съдове и „фруктиерите“ присъстват само сред материалите от най-западните комплекси – Илинден и Долно Дряново. Съдовете хранилища – категория J, са твърде малко и не позволяват извеждането на закономерности.

Украса

По отношение на украсата на съдовете се наблюдават редица общи характеристики. В голяма част от случаите, общите белези са свързани с нови, непознати от по-ранните халколитни фази, техники на украса или по-скоро техни варианти, от една страна и с нови мотиви, орнаментални схеми и композиции, от друга.

Във всички обекти е установено използването на белезникава, матова и по-прозрачна графитна боя или според термина, използван от Х. Тодорова – „нискокачествен графит”. Обогащаването на „палитрата” на рисуваната с минерални бои украса, в сравнение с традиционно използваните червен и по-рядко жълт пигмент, се наблюдава във всички обекти, но най-отчетливо в керамиката от Ягодинска пещера и Татул.

Някои от новите елементи са засвидетелствани само сред част от основните обекти. Така например изпълнените с псевдошнурова техника „гирляндовидни” или вълнообразни мотиви присъстват само върху затворени форми от Долно Дряново. Подобен пример представят и фрагментите, украсени с отпечатьци, направени с инструмент – къса гребеновидна щампа, открити единствено сред материалите от Илинден и Долно Дряново. От същите обекти произхождат и фрагментите от съдове с врязана с „гребен” украса.

В редица случаи, по-голямата част от външната повърхност на съдовете е украсена, включително частите непосредствено над дъното. Украсата на сложно-съставните форми е структурирана в хоризонтални пояси – най-често два. Само сред съдовете от Ягодинска пещера е засвидетелствана и вертикална организация на орнамента. Наблюдават се различия, понякога съществени, в композициите от отделните обекти, но повечето мотиви са общи.

Един от новите елементи, които се налагат като основни и водещи в орнаменталните схеми са дъговидните мотиви – вълнообразни линии, концентрични полукръгове. Изпълнени са с разнообразни техники, най-често графит и минерални бои – самостоятелно или в комбинация, врязана или псевдошнурова техника и присъстват върху различни категории съдове.

Общ за всички обекти мотив са лентите, оформени от групи тънки успоредни линии и по-широки ивици. Украсата е изпълнена в почти всички случаи с графит, но са установени и комбинации с минерални бои.

Същевременно, именно в украсата на съдовете най-ясно проличават различията и спецификите на керамичните комплекси от основните обекти. Те се изразяват както в количествените съотношения на отделните техники на орнаментация, така и в използваните съчетания и изграждането на композициите. В това отношение керамиката от Ягодинска пещера се откроява с еднообразието на използваните техники и подчертано вертикалната организация на украсата. Различията са допълнени от серия мотиви – запълнени с наклонени линии, „вълни” или защриховани с мрежа вертикални ленти и зиг-заг, които не са представени в останалите основни обекти.

ГЛАВА IV. СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ

IV.1. Сравнителен анализ на керамичните комплекси. В тази част подробно са разгледани сходствата и различията на керамиката от обектите, включени в изследването, с привлечени аналогии от керамични комплекси от хронологически близки обекти, разположени в съседните региони – долината на Струма, Македония и Пелагония, Горнотракийската низина, както и днешна Северна България.

В резултат на сравнителният анализ са направени следните обобщения върху отделните категории съдове:

Категория паници

Паниците от основните обекти имат като цяло по-малки размери в сравнение с публикуваните съдове и фрагменти от класическите фази на късния халколит. Аналогична тенденция се проследява и в комплексите от финала на халколита от съседните райони – Созопол, Деветашка пещера, Ребърково и др. Същевременно, съдовете от обектите, отнесени към самия край на късния халколит (фази IIIc/IVa) –Адата, Звиница, Долна Дрянка, отчасти Пчеларово, в това отношение не показват различия спрямо по-ранните и синхронни комплекси от ареала на КСБ и КГК VI.

Сравнително ясно се обособяват групи обекти, обединени от близки съотношения на водещите форми и серии. Така например, серии А.I.1-2, А.II.2-3; А.V.1-2 имат значителен дял в Илинден I-II, Долно Дряново, Дикили Таш Татул и Нова Надежда, докато простите едносъставни форми, със заоблени, полусферични очертания (А.III.1-3 А.VI.2-3), доминират в по-късните комплекси – Ягодина I-II, Лименария, Глухите камъни, а също Перперикон, Маара Агити. Същите форми са като правило по-дълбоки, доколкото е възможно да се съди от запазените части.

Категорията на паниците включва преобладаващо семпли форми, които обикновено се определят като недостатъчно информативни. Въпреки това, анализът позволи извеждането на няколко хронологически индикативни елемента – преди всичко детайли, свързани с оформянето на преломите – форми А.IV и А.V, удебеленията (А.II и А.III), вида и разположението на дръжките (А.I, А.III). Заслужава да се изтъкне един от примерите – по-издължени и „изтеглени“ навън удебеления, характерни изключително за по-късните комплекси.

Същевременно, разгледаната категория предоставя многобройни примери на устойчиви комбинации на формални и декоративни белези, които позволяват дефиниране на регионални и микрорегионални специфики на керамичните комплекси. В редица случаи, същите имат ролята и на хронологически индикатори – серии А.II.2/А.III.2 с украса от концентрични кръгове, изпълнени с групи рисувани с графит линии, съчетани с по-широки ленти оцветени с минерални бои.

Категория купи

Ведещо място сред купите имат формите, които не са познати от по-ранните, класически фази на халколита – В.III и В.V. Те имат подчертано висок дял във всички основни обекти, но показват ясно видими различия в съотношенията както на основните форми, така и на отделните серии и варианти. На този фон изпъкват комплексите от Нова Надежда и Пчеларово, в които най-многобройни са полусферичните купи – серии В.II.3-4 с типичните за края на късния халколит белези. Присъствието на обособени „групи“ съдове с малки размери – Ду -10/16 см е обща черта на сериите В.III.1-2 и В.V.1-2 от Илинден, Татул, Перперикон, Созопол и Деветашка пещера, но не се долавя така ясно в останалите комплекси.

Както и при категорията на паниците, достатъчно отчетливо се разграничават „групи“ обекти с близки съотношения на отделните серии и общи стилови белези – декоративни или формални специфики. Корелацията с данните за абсолютната хронология на съответните „групи“ показва, че изведените характеристики добре се съотнасят със стойностите на радиовъглеродните дати. Масовата появата на новите, характерни за финала на халколита форми – В.III и В.V, изглежда е приблизително синхронна за отделните райони и би следвало да се постави в периода около и след 4250/4200 BC.

В украсата на съдовете от същите серии, като важен белег се открояват разнообразните варианти на висящите полукръгове или вълнообразни мотиви – нов елемент в орнаменталните схеми. Те присъстват в почти всички обекти, но предпочитанието към различни техники и съчетания ясно отразява регионалните особености на керамичните ансамбли.

Достатъчно ясно се проследява развитието на формите и промените в технологичните и декоративни характеристики на водещите типове изделия. Богатата и подчертано специфична за съответните райони украса присъства изключително в по-ранните комплекси – Илинден, Долно Дряново, Татул, Созопол. В по-късните – Ягодина, Деветашка пещера, Перперикон, Бежаново и др., успоредно с редуцирането на украсата, е налице промяна на формите, както и цялостно огрубяване на изделията. Добър пример са купите с S-овиден профил, при които подълбоките и затворени форми – серия B.V.3, постепенно изместват относително по-плитките и отворени съдове – серии B.V.1-2.

Категория чаши

В количествено отношение категорията е малобройна, което до голяма степен затруднява сравнителния анализ и намалява достоверността на изводите. Въпреки това, могат да бъдат проследени закономерности, свързани главно с хронологическата индикативност на отделните форми и серии. Разпределението на формите показва добре изразена връзка на типовете и основните обекти.

В сравнение с останалите категории, при чашите се долавя относително по-рязка промяна на формално-типологическите белези. Съдовете с аналогичен обем, технологични характеристики и вероятно функция през класическите фази на късния халколит, въпреки наличието на множество различни варианти, се отличават с достатъчно ясно изразени, устойчиви параметри и разпознаваем облик. През финала на халколита е налице подчертано разнообразие на изцяло нови форми, които нямат по-ранни съответствия или "прототипи". Единственото вероятно изключение са чашите C.II.2. Само при тях рисуваната с графит украса се запазва като устойчива комбинация, макар и видоизменена като качество, изпълнение и организация на орнамента. Повечето от разгледаните нови типове произхождат от комплекси, сигурно датирани непосредствено след началото на IV-то хилядолетие пр. Хр. – Ягодина, Бежаново, Деветашка пещера, също Галатин, и вероятно Клисе баир. Същевременно типичните за края на късния халколит форми, биконичните чаши серии C.IV.1-2, не присъстват в нито един от комплексите от основния регион, датирани след 4250/4200 cal BC.

Категория гърневидни съдове /гърнета

Простите отворени форми серия D.1.1 са представени от множество различни варианти във всички анализирани обекти, но като цяло има тенденция към увеличаването на техния дял в по-късните комплекси. Подобна зависимост се наблюдава в синхронните паметници от районите на юг – Тесалия и Южна Егея. В по-късните ансамбли се проследява увеличаване на дела на серии D.II.1-2, D.V.1-3 и формите с двойка изявени вертикални дръжки в най-издутата част, което е отразено основно в материалите от Ягодина I-II и подкрепено с находките от Перперикон, Улея, Маара Агити.

В сравнение с останалите, категорията на гърнетата от Глухите камъни показва е най-еднообразна по отношение на представените форми. Значително по-голямо типологическо разнообразие представят по-ранните комплекси, като

същевременно се проследяват отчетливи различия в съотношението на основните форми и серии на регионално ниво. Значително по-висок дял украсени съдове е установен в Илинден, Долно Дряново и Татул, в сравнение с Ягодина I-II Дикили Таш IIC+, Перперикон, а също Маара Агити и Лименария – зависимост, установена и за всички останали категории съдове. При последните украсата се ограничава до определени серии – например D.II.1, D.V.3 – Ягодина I и Перперикон.

Устойчивите съчетания на формални и декоративни белези са малобройни и не намират аналогии в по-отдалечени райони. Достатъчно категорично се проследява локално развитие на някои от формите – по-специално D.II.1, D.III.2, D.V.2 и J.II.

Категория амфоровидни съдове и кани

Тази категория е представена с относително малко екземпляри. Всички съдове и сигурно определени фрагменти произхождат от обекти, разположени в най-западните части на разглеждания район – Илинден, Долно Дряново и Дикили Таш IIC. Разгледаните форми очевидно са част от керамичната традиция на „западния блок“ халколитни култури и имат строго дефинирано териториално разпространение. Съдовете от Долно Дряново и Илинден представят най-късното проявление на съдовете от тази категория, а запазването богатата орнаментация може да се разгледа като микрорегионална особеност на ансамблите от най-западните части на Родопите и долината на Места. Отсъствието на „амфоровидните“ съдове сред материалите от Дикили Таш IIC+ (ями 6-128 и 6-131), Лименария, Маара Агити, както и Ягодинска пещера достатъчно сигурно маркира горната хронологическа граница за този тип изделия. Същото е установено за обектите от финала на халколита от долината Струма. Отсъствието на амфоровидните съдове от керамичния репертоар на най-късната III-та фаза (по Ст. Чоухаджиев) се изтъква като едно от най-съществените различия спрямо по-ранния етап, представен с материалите от Ваксево-Скалето и синхронните обекти от Пелагония. По същото време, изглежда, изчезват асиметричните съдове от всички категории. Стойностите на радиовъглеродните дати от обектите, в които не са засвидетелствани „амфори“ и съответно тези от Долно Дряново, Илинден и Дикили Таш, дават основание тази по-съществена промяна да се постави във времето около и след 4100/4000 cal. BC.

Категорията на фруктиерите (или подставки), подобно на амфоровидните съдове, е засвидетелствана единствено в обектите от най-западните части на изследвания район. Находките са относително малобройни, но подчертано характерни, с общи технологични, декоративни и очевидно формални характеристики. В Илинден формата е представена с единични фрагменти от по-ранното ниво на обитаване. Фрагментите от Долно Дряново и Дикили Таш принадлежат на неголеми изделия. Във всички случаи „фруктиерите“ са орнаментирани с графит отвън, но следи от рисунка на места са запазени и отвътре. В находката от Дикили Таш (жилище I – фаза IIC) графитната украса е съчетана с широка лента, запълнена с червена боя. Мотивите и организацията на орнамента във всички случаи повтарят характерните за обекта схеми. Формата не е засвидетелствана в по-късните комплекси и очевидно горната хронологическа граница на този тип изделия съвпада с тази на разгледаните по-горе съдове от категорията на „амфорите“ и каните. Известните аналогии от хронологически близки обекти са ограничени, представени с фрагменти от Ваксево-Скалето, цели екземпляри от Градище до Делчево и др.

Категория похлупаци

Полусферичните похлупаци с два овални отвора – основна форма G.II, присъстват в голяма част от анализирания ансамбли – Илинден, Долно Дряново, Татул, Перперикон и Нова Надежда. Формата е специфична и лесно се разпознава от фрагменти. Размерите могат да се определят като стандартни – Досн. =16/18 см. В почти всички случаи това са масивни, сравнително по-грубо оформени, неукрасени изделия с неравномерно загладена повърхност.

Известните аналогии на този тип показват много широко териториално разпространение и достатъчно сигурно фиксирани хронологически рамки. Похлупаци с два големи овални отвора се откриват сред керамиката от края на класическите фази на късния халколит (условно IIIc/IVa) на КГК VI и КСБ. Похлупаци с подобна форма, обаче, не са представени в керамичните комплекси на Ягодинска пещера, Дикили Таш IIС+, Лименария, както и в обектите от началото на IV-то хилядолетие в днешна Северна България – Деветашка пещера х-ти II-IV, Бежаново-Бануня, Клисе баир и др. По този начин горната граница на разпространение на формата може да се постави в самия край на V-то - началото на IV-то хилядолетие пр. Хр., а долната се определя от най-ранната поява на този тип – или в най-късните фази от развитието на „класическите“ къснохалколитни култури.

Изделията с перфорирани стени – **категория Н**, са представени с единствен фрагмент от Ягодинска пещера. Останалите находки са концентрирани в района на днешна Централна Северна България – Бежаново-Бануня и Дядо Наковото кале, Клисе баир и фрагмент от най-вероятно същата форма от III х-т на Деветашката пещера. Доколкото разглежданата форма не е известна от останалите основни обекти – Илинден, Татул, Долно Дряново и др. и не намира напълно точни съответствия в по-ранните ансамбли като цяло, е основание да се допусне, че именно този тип „подставки“ има сравнително тесни хронологически рамки в началото на IV-то хилядолетие пр. Хр.

Фрагментите от т.нар. **цедки или димари** – категория I, са малобройни във всички разгледани комплекси и неиндикативни, което не дава възможност за извеждане на закономерности.

Категория аскоси не е представена в основните обекти. Един цял екземпляр, намерен в яма (структура б-128) на Дикили Таш, има специфично оформена задна част с малка релефна пъпка в основата на дръжката. Този допълнителен елемент присъства при други категории съдове от Долно Дряново, Созопол, Галатин и Ребърково и изглежда има хронологическа стойност.

IV.2. Надрегионални паралели и възможности за синхронизация. В тази част някои от водещите серии и симптоматични елементи с надрегионално разпространение са коментирани в синхронен и диахронен аспект, заедно с аналозите им от обекти от по-отдалечени райони в различни културни и географски зони на Балканите и Егея.

IV.3. Хронологически хоризонти

Въз основа на представените данни и направения сравнителен анализ са формулирани четири основни хронологически хоризонта, включващи синхронни или хронологически близки обекти / явления, обединени от общи типологически и стилистични белези на керамиката и близките стойности на получените радиоуглеродни дати.

Хронологически хоризонт I – ок. 4350/4300 – 4250/4200 г. пр.Хр.

Първият хронологически хоризонт обхваща относително кратък период и отразява най-късния етап в развитието на класическите къснохалколитни култури. Към него се отнасят най-горните *опожарени* хоризонти на редица селищни

могили в ареала на комплекса КГК VI – Пиетреле, Султана, Козарева могила, Старозагорски минерални бани, Рупките-Калето, както и най-вероятно Долнослав, Русе, Наводари, Хотница и др.

На запад, в ареала на Криводол-Сълкуца – Галатин, Криводол (част от хоризонтите), Сълкуца IIb-c, вероятно Телиш-Редутите III, Садовец-Езеро, а в долината на Струма – Дервиш баня, Негованци и пещерата Катарактес при Сидерокастро.

В Родопите и долината на Места към същия хоризонт са отнесени обектите Кочан-Заимова чука, Господинци, Адата Долна Дрянка, Звиница и Боровица, вероятно Босилково и Беланташ. Тук следва да се постави и по-ранното обитаване на Пчеларово, както и с известна предпазливост – поне част от серията височинни обекти от района на Смолян. Този период със сигурност е документиран на селищна могила Дикили Таш (хоризонт с опожарени жилища в Сондаж 6 или края на фаза IIC). Горната граница на хоризонта съвпада с края на определените като класически фази на късния халколит, а съдържанието му като цяло отговаря на по-ранния етап на „най-късните“ фази по П. Георгиева. Към края на същия период или самото начало на следващия би трябвало да се отнася обитаването на височинния обект Кошница и възможно най-късното халколитно обитаване на Парадейсос.

Керамиката запазва като цяло традиционните за късния халколит форми, обогатени със серия нови елементи – вертикални и хоризонтални дръжки при гърнетата и биконичните чаши, нараства количеството на паниците с удебелено отвътре устие (серия A.II.2), типични са похлупаците с два срещуположни овални отвора (G.II.1-2). По-отчетливи промени се проследяват в украсата на съдовете – намаляването на дела на рисуваните с графит съдове, опростяването на орнаменталните схеми, използването на минерални бои и др.

От гледна точка на основния хронологически обхват на изследването и поставените цели, е по-важно да се изтъкне първата поява на редица нови елементи в керамичните комплекси именно през този период. Като правило това са единични фрагменти от нетипични за по-ранните халколитни фази форми и техники и/или мотиви на декорация на съдовете. Пример за това са фрагментите от купи серии B.III.1-2 и B.V.1-2, регистрирани сред материалите от Заимова чука, Господинци, Батак-Купена, Адата, Боровица и Звиница. Прави впечатление, че почти всички находки произхождат от обекти в Родопите и засега не са известни публикувани примери от районите непосредствено на север.

За пръв път са засвидетелствани връзаните линии, нанесени с гребеновиден инструмент, гладките и по-тънки релефни ръбове и ленти. Като добър хронологически индикатор се открояват връзаните, силно издължени концентрични овали, както и гъстите хоризонтални редици, изпълнени с псевдошнурова техника.

Сред материалите от почти всички изброени по-горе обекти от ареала на КГК VI и Западното Черноморие са регистрирани единични фрагменти от съдове със стрити черупки от мекотели в глиненото тесто. Подобни находки обаче не са известни от Родопите. Същото се отнася и за следващата фаза.

Хронологически хоризонт II – ок. 4250/4200 – 3950/3900 г. пр. Хр.

Следващият хронологически хоризонт се обособява отчетливо, както с общите характеристики на керамичните комплекси, така и с много близките стойности на получените радиовъглеродни дати. Към този хоризонт се отнася значителна част от разгледаните в работата основни обекти – Илинден-Клисурска, Долно Дряново-Градище, Татул, Дикили Таш (фаза IIС+), Кастри-Теологос и с голяма степен на сигурност най-късното обитаване на Пчеларово, както вероятно и част от материалите от Перперикон. На изток синхронни обекти са Созопол, Аклади чеири. Хронологическото отнасяне на най-късното халколитно обитаване на обекта при Нова Надежда е дискусивно.

В керамичните комплекси на всички обекти, в основните категории подчертано доминират нови форми и орнаментални техники и мотиви. Успоредно с това се запазват не малка част от типичните за предходния етап белези. Съдовете са с „мека“ профилиция, формите са заоблени, без подчертано обособяване на отделните части. Остро биконичните форми са рядкост. Сред елементите с най-голяма хронологическа стойност се открояват няколко серии от категорията на купите – тези с удебелено отвън устие – В.III.1-2 и съдовете с S-овиден профил В.V.1-3. Те имат водещо място във всички анализирани комплекси и като правило се отличават със забележително разнообразие на пропорциите и оформлението на детайлите. Същевременно, посочените серии представят редица „стандартни“ или устойчиви съчетания на формални и декоративни характеристики. Те, от своя страна, позволяват установяването на различия на микрорегионално ниво, както и извеждането на по-обща, надрегионална характеристика. Сред тях изпъкват купите с S-овиден профил, украсени с врязани дъговидни линии и редица набождания, засвидетелствани с многобройни екземпляри в Илинден и Дикили Таш и аналогични по форма съдове, но с коси релефни ръбове или врязвания, типични за Созопол. Същите са водеща форма и в Татул, но се отличават с напълно различна организация на орнамента и почти задължително използване на минерални бои и графит в украсата.

Съществено нараства относителният дял на паниците с удебелено отвътре устие – серии А.II.1-3 и А.III.2-3 и като цяло простите едносъставни форми (А.I.1-3, А.III.1), докато други (А.IV, А.VI.1, А.VII) са значително по-малко или не са представени въобще. Характерни са и паниците със завито навътре устие – серии А.V.1-2. Сравнително ясно се проследява тенденция към намаляване на размерите на паниците, в сравнение с тези от „класическите“ фази.

Чашите не са многобройни, но запазените екземпляри представят нови, непознати в по-ранните комплекси форми – полусферични или почти сферични с изявени дръжки, които се издигат над нивото на устието (серии С.I.1, С.II.1-2). Обичайните за късния халколит малки биконични съдчета (чаши или малки купи – С.IV.1-2) присъстват единствено сред материалите от Нова Надежда и Созопол.

В категорията на гърнетата като характерни за периода се открояват съдове с асиметрично (приплеснато) тяло и двойка вертикални дръжки върху плещите – D.III.2 (Долно Дряново, Илинден, Татул, Созопол, Ваксево-Скалето). Почти всички са прецизно изработени и богато украсени, а използваните техники и организацията на орнамента са на практика идентични. Като цяло, голяма част от съдовете (купи, гърнета) са снабдени с дръжки, най-често сравнително големи, вертикални, разположени в най-издута част или малко по-ниско. Дръжките, поставени в горната част на купи и по-дълбоки гърневидни форми, често слабо се издигат над устийния ръб. Засвидетелствани са дръжки с плоско сечение, лентести, както и много големи, непропорционални спрямо размерите на съда, наподобяващи в известна степен типичните за Чернавода I.

Особено характерни са познатите още от предходния етап похлупаци серия G.II.1-2, в редица случаи единствените представени в категорията.

По отношение на технологичните белези, като основен общ елемент следва да се отбележи налагането на неравномерното или по-грубо заглаждане на външната повърхност, издраскване с „метличка“ и като цяло по-неравната повърхност, включително и при тънкостенните съдове. Основен тип покритие е сравнително плътната, често неравномерно нанесена ангоба.

Използваните примеси в глиненото тесто са изключително неорганични. Употреба на натрошени черупки от мекотели е установена единствено в някои от съдовете от Созопол и за един фрагмент от Нова Надежда, който по всяка вероятност е директен импорт от североизток.

Графитната украса продължава да е водеща техника в повечето комплекси – до 60-70 % от украсените съдове, като при всички се наблюдава присъствие и на рисунка, изпълнена с белезникав („нискокачествен“ графит). Много често украсата покрива почти цялата външна повърхност на затворените форми, а паниците и по-плитките купи в голяма част от случаите са орнаментирани и отвън, и отвътре. Последното в по-голяма степен се отнася за обектите, разположени в западната част на разглеждания ареал, но е засвидетелствано и в керамиката от Татул. Особено ясно се проследява появата на нови елементи в мотивите и организацията на украсата. Изключително характерни са различните по форма и изпълнени с разнообразни техники (рисувана с графит и/или минерални бои, врязана, псевдошнурова) вълнообразни или т.нар. гирляндовидни мотиви и висящи концентрични полукръгове. Широко разпространение намират гладките релефни ленти (или тънки ръбове), най-често наклонени или хоризонтални. При серия дълбоки купи или гърнета с S-овиден профил, вертикалните релефни ръбове се разполагат върху горната част, като наподобяват (имитират?) типичните за керамиката „тип С“ гъсти, врязани с гребен линии. Фрагменти от съдове, украсени с плитки врязвания, направени с гребен, присъстват в керамиката от почти всички обекти.

Сравнително малобройни, но подчертано индикативни са фрагментите, украсени с отпечатъци от зъбчат инструмент (гребеновидна щампа) – Долно Дряново, Илинден, Кошница.

Формалното групиране на радиовъглеродните дати в рамките на този хронологически хоризонт дава възможност да бъдат условно разграничени два етапа. Същевременно, прецизирането на хронологическата позиция на отделните обекти, поне за момента, не изглежда напълно основателно. Това е така, от една страна, поради установените регионални различия в керамиката и, от друга, поради факта, че датите не винаги се групират достатъчно компактно.

По-недвусмислена изглежда хронологическата позиция на по-ранното ниво на Илинден-Клисурска в началото на периода. Със същия „по-ранен етап“ би следвало да се свърже обитаването на Татул (опожарена постройка) и фазата Дикили Таш IIС+ - пласт над деструкции и материалите от Сондаж 2. Към по-късния етап, според получените стойности на радиовъглеродните датите, се отнасят Долно Дряново, Созопол и Нова Надежда. Ако първите два обекта споделят множество общи черти в основните характеристики на керамиката и с основание могат да се определят като синхронни (хронологически близки), материалите от Нова Надежда показват повече сходства с по-ранния хоризонт. По тази причина, отнасянето на обекта към този „хронологически хоризонт“ би могло да бъде единствено условно. Това не изключва възможността за съществуване на по-значими регионални различия в

динамиката на развитие на керамичните комплекси, а в случая – по-продължително запазване на класическите къснохалколитни традиции в долината на Марица.

От гледна точка на характеристиките на керамиката, ситуацията, установена в Дикили Таш – фаза IIC+ изглежда по-сложна и нееднозначна. От една страна, част от материалите имат много точни съответствия в обекти, които се отнасят към същия хронологически хоризонт и преди всичко Илинден-Клисура I-II, а част от датите, получени за фаза IIC+ са много близки до тези от Илинден II (по-ранното ниво). От друга страна, две от радиоуглеродните дати от ями 6-128 и 6-131 имат стойности, характерни за следващия хронологически хоризонт – ок. 4000/3950-3800/3700 г. пр. Хр. и трета в интервала 4250-3950 BC. Същевременно, някои от съдовете намират аналогии и в керамиката от Ягодинска пещера и съответно в по-късния хронологически хоризонт III. Едно от възможните обяснения е наличието на повече от една фаза в обитаването на обекта, след опожаряването на последното къснохалколитно селище около 4250 г. пр. Хр., което има подкрепа в цитираните аналогии на керамиката, но не е изключено и разликите в стойностите на датите да се дължат на обективна грешка.

Почти идентични като стойности дати – по-ранна и по-късна серия, има и от Татул. Керамичният комплекс изглежда хомогенен, но това не отхвърля възможността за наличието и на по-късна фаза на обитаване, в началото на IV хилядолетие.

На този етап не е възможно да се предложи недвусмислено обяснение на коментираните ситуации. По тази причина, прецизирането на вътрешната периодизация в рамките на този хронологически хоризонт, поне за момента не изглежда достатъчно обосновано.

По смисъла на възприетата периодизация на халколита, хронологически хоризонт II следва да се свърже основно с най-късната – IV фаза на културите КСБ, КГК VI и Варна и преди началото на „същинския преходен период“. Описаните индикативни белези на керамиката до голяма степен се покриват с маркираните по-рано от П. Георгиева като типични за обособения от нея „по-късен хронологически хоризонт“ в рамките на „късните етапи“ от развитието на халколитните култури и представен в Созопол, Шуплевац, Ваксево-Скалето, и Ребърково. Освен изброените обекти, към същия период се отнася Църнобуки I-II, най-вероятно Коларово II и част от хоризонтите от финала на халколита, проучени в Деветашката пещера.

Характеристиките на керамиката от основния район на изследване недвусмислено показват, че културните явления в рамките на този хронологически хоризонт представляват директно продължение на по-ранното халколитно развитие. Запазването на съществен дял от обичайните за късния халколит форми и техники на орнаментация, съчетано с появата и утвърждаването на нови, общи за цялата Севернобалканска област, елементи, отразява процеса на плавна трансформация на керамичните комплекси. В този смисъл хоризонт II може да бъде разглеждан и като „свързващо звено“ между по-ранните къснохалколитни традиции и следващия хронологически етап, при който промените в керамиката стават още по-отчетливи.

Хронологически хоризонт III – ок. 3950/3900 – 3750/3700 г. пр. Хр.

Третият хронологически хоризонт обединява явленията, които се развиват в първите столетия на IV хилядолетие пр. Хр. и, както личи от анализа на керамичните комплекси, са генетично свързани с тези от предходния период. Керамиката показва ясно единство на формалните и декоративни белези. Към този хоризонт със сигурност се отнасят

Ягодина I-II, Перперикон, пещерите Агити-Маара, Улея и Скала Мариес, находките от Лименария, и изглежда най-късното халколитно обитаване на Кастри. Известните радиовъглеродни дати поставят в същия хронологически отрязък обитаването на Харамийска дупка и гробовете от Аклади чеири. Към този или възможно към предходния период се отнасят малобройните известни находки от пещерата на Циклопа до Маронея.

В керамичните комплекси се проследява развитие на формите от предходния период. По-голямата част от представителните за хоризонт II серии и основни форми запазват водещото си място, но се наблюдават промени в детайлите при оформянето на съдовете и преди всичко в използваните техники и мотиви на орнаментация. На мястото на изведените устойчиви комбинации на формални и декоративни белези се появяват нови и с малки изключения, не толкова „стабилни“ съчетания.

Установената в предходния етап тенденция към огрубяване на изделията се запазва. Съдовете като цяло са по-тежки – дебелостенни, с неравна, покрита с плътна ангоба повърхност, включително голяма част от „трапезните“, с което керамиката до голяма степен губи „халколитния“ си облик. Примесите в глинено тесто са повече и по-едри, а относителният дял на съдовете с грубо третирана повърхност съществено нараства.

Трансформацията във формално отношение следва в голяма степен заложените по-рано тенденции. Подчертано преобладават съдовете с меки, заоблени очертания. Значителен дял в категорията на паниците имат полусферичните – A.III.1-3 и пресечено конични форми (A.I-A.II) със или без удебеление на устието. При оформянето на този елемент се наблюдава голямо разнообразие на варианти, като се открояват плоските, косо отрязани и слабо изтънените и „изтеглени“ навън удебеления. Размерите са като правило по-малки за всички основни форми. При паниците с S-овиден профил – A.VI.1-3, доминират различни варианти на серия A.VI.3 – най-често с издължен и силно изнесен навън перваз. Представени са и по-остро профилирани екземпляри, а характерен допълнителен елемент са малките единични или двойни дръжки или релефни пъпки, разположени непосредствено под или върху прелома.

В категорията на купите, основни форми B.III и B.V запазват водещото място в комплексите, но се отчитат и промени в съотношението на отделните серии. Въз основа на стратифицираните материали от Ягодинска пещера се отчита преобладаване на по-затворените форми (B.III.2) в по-късния хоризонт, а украсените с белезникава боя или графит съдове се свързват преди всичко с по-ранното ниво. Съдовете като правило са орнаментирани отвън и отвътре, а мотивите не се различават съществено от характерните за същите форми през по-ранния период. Вписаните полукръгове и вълнообразни мотиви от „хоризонт II“, присъстват и в по-късните комплекси (Ягодина I, Агити), но са изпълнени с широки ленти. Аналогичните форми от Перперикон са значително по-оскъдно декорирани, но това може да се дължи и на регионални различия. При купите с S-овиден профил значително се редуцира количеството на основните за предходната фаза по-плитки съдове – серии B.V.1-2, за сметка на по-дълбоките гърневидни форми – B.V.3. Последните подчертано доминират във всички анализирани колекции и в почти всички случаи са неукрасени. Останалите форми в категорията не са така индикативни.

Сравнително сигурен хронологически индикатор са чашите със сферична или сфероконична форма, къса горна част и дръжка върху плещите. Като правило те са украсени с вертикални, изпълнени с графит (псевдографит) ленти и са свързани изключително с долния хоризонт на Ягодинска пещера. Находките от Дикили Таш IIC и IIC+ са единствените свидетелства за директна връзка на тази форма с по-ранната фаза. Останалите съдове в категорията са представени

от „уникални“ – единични екземпляри, обединени от наличието на голяма (изявена) дръжка с овално или плоско сечение.

В категорията на гърнетата изчезват типичните за по-ранния период богато украсени съдове – серия D.III.2. Характерни са гърнетата с ясно обособена пресечено конична шия – серии D.V.1-3. Развитието на тази форма може да бъде проследено във всички по-ранни фази, както в ареала на КГК VI, така и в КСБ. По-съществени различия с по-ранните форми се наблюдават в пропорциите, разположението и формата на дръжките, по-високите шии и изявени – пръстеневидни, вертикални дръжки в най-издутата част или върху плещите. Част от гърнетата и основно серия D.V.3 (Ягодинска I, Улея) са богато орнаментирани (графит / графит и минерални бои), но повечето съдове нямат украса. Друга характерна форма са гърнетата с биконична / заоблено биконична форма и двойка вертикални дръжки в средната част – D.II.1-2, които също така имат добри съответствия в по-ранните комплекси от района – Кошница, Седларе, Парадейсос и др. Като цяло, преобладават гърнетата със заоблени очертания на профила – издължено сферични, сферични или S-овидни форми – D.I.1-2, D.IV, познати и от по-ранния „хоризонт“. Не са засвидетелствани характерните за предходния етап похлупаци с овални отвори, амфоровидните съдове и т. нар. фруктиери.

Съществена промяна се наблюдава в украсата на съдовете. Използваните техники са ограничени до няколко основни – рисувана (графит и охра) и релефни пъпки. Врязаната украса и гладките релефни ленти, типични за по-ранните комплекси, се срещат само като изключение, а псевдошнуровата напълно изчезва. Не се срещат комбинации на различни техники, с изключение на съдовете, рисувани с графит и охра, засвидетелствани основно в по-ранното ниво на Ягодинска пещера. Запазва се тенденцията за „влошаването“ на качеството на графитната украса и увеличаването на рисуваните с белезникава, по-прозрачна боя изделия.

Ясно доловими различия спрямо предходните етапи се проследяват в разположението на украсата и използваните мотиви. В орнаменталните схеми подчертано преобладава вертикалната организация на мотивите. Особено индикативни са широките „ленти“ – плътни или заштриховани с тънки кръстосани линии, както и запълнените с червена боя, също вертикални полета. Последните са представени с примери и в по-ранните комплекси – Татул, Дикили Таш IIС+ и Кастри и Лименария. Характерни са сноповете засичащи се линии, които визуално наподобяват „плетка“.

Успоредно с въвеждането на новите елементи се запазват и характерните за по-ранния период съчетания от групи тесни и по-широки линии, както и дъговидните или вълнообразни мотиви.

Установените различия в керамичните комплекси от двете строителни нива на Ягодинска пещера и групирането на стойностите на радиовъглеродните дати дават основания да бъдат разграничени две последователни фази в рамките на хронологическия хоризонт. Подобно на предходния хоризонт II, и в този случай разделянето е донякъде условно, доколкото Ягодинска пещера е единственият засега обект от района с по-сигурни стратиграфски данни и направените изводи трудно могат да бъдат доказани с материали от други обекти.

Като цяло, керамиката от по-ранната фаза (до около 3850/3800 г. пр. Хр.) показва по-ясно изразена връзка и запазва повече елементи от по-ранните етапи. Това засяга преди всичко продължаването на традицията на рисуваната украса – с графит и/или минерални бои. Макар и променен в технологично и стилово отношение, графитният орнамент има водещо място и относителният дял на украсените съдове се доближава до обичайния за предходните фази. Типични за по-ранната фаза са рисуваните с графит (белезникава боя) купи с удебелено отвън устие – V.III.1-2 и украсените

гърнета – серии D.II.1 и D.V.3. Единствено с по-ранната фаза се свързват чашите C.II.2, повечето от които също имат графитна украса. Репертоарът на форми изглежда по-богат и разнообразен в сравнение с по-късната фаза. Същевременно се наблюдава тенденция към заличаване на границите между отделните серии и основни форми – или липса на по-отчетливи формални и метрични „стандарти“ в изработката на съдовете.

Освен в ранния хоризонт на Ягодинска пещера, този етап е засвидетелстван в Перперикон, Агити-Маара, Лименария и най-вероятно пещерата Улея. Аналогите на керамиката отнасят към същата фаза вкопаните структури от Клисе баир, пещерите Топля и Деветашка (по-ранните нива) и вероятно вкопаните структури от Джулюница. На запад – вероятно Езеро-Кале, Телиш IV и Галатин-Чуката.

За по-късната фаза се проследява „огрубяване“ на съдовете от всички категории, отразено главно в по-небрежното формуване и третиране на повърхността, но качеството на изделията и основните технологични характеристики видимо не се променят. Графитната украса не изчезва напълно, но е силно редуцирана и изглежда преобладават вариантите на рисунка с по-прозрачни, белезникави бои.

При формите (Ягодина II) се отчита увеличаване на едносъставните паници без удебеление на устието и специално тези с профилирано навън устие (A.I.1, A.I.3) и S-овидните паници с издължена горна част A.VI.3. Гърнета са многобройни, повечето с подчертано заоблени, прости форми и големи вертикални дръжки, по-голямата част от които имат плоско сечение.

Данните за този етап от други обекти са ограничени. Известното за керамиката от Харамийска дупка предполага обитаване от същия период, но заключенията не биха могли да бъдат сигурни, още повече, радиоуглеродните дати показват по-ранни стойности спрямо Ягодина. С известна предпазливост към тази фаза може да се отнесе „горното ниво“ от Лименария.

Близки характеристики има по-голямата част от материалите от II хоризонт на селището Бежаново-Бануня. Установените три стратиграфски нива дават възможност за синхронизиране и с двете разграничени фази. Същото се отнася и за Деветашка пещера.

За разлика от по-ранния „Хоризонт II“, почти всички обекти са концентрирани в планинската зона на Родопите и остров Тасос. От земите на север от Стара планина, известните паметници са многобройни, но данни за обитаване от Горнотракийската низина и Черноморието на практика няма. Прави впечатление, че значителна част от обектите са пещерни обиталища. Освен Ягодинска пещера, Харамийска дупка, Маара-Агити, Улея и Скала Мариес, останки от обитаване от същото време са сигурно засвидетелствани в Деветашка пещера, Магурата и Топля и вероятно Еменска пещера и пещерата на Циклопа до Мароня. Едно от логичните обяснения на тази закономерност е, че пещерите предлагат по-добри условия за запазване на останките, които при други обстоятелства са напълно обезличени или преотложени.

Хронологически хоризонт IV – ок. 3750/3700 – 3550/3500 г. пр. Хр.

В границите на основния териториален обхват на изследването на практика не са засвидетелствани обекти, които със сигурност да бъдат отнесени към този хронологически хоризонт. Все пак, към този хоризонт би трябвало да се отнася обитаването на Глухите камъни (3790-3650 cal BC) и възможно най-късните, но не добре разграничени стратиграфски и като материали останки от Ягодинска пещера. Към това насочват сходствата на част от керамиката от Ягодина с

материалите от Глухите камъни, както и стойностите на най-късните дати, получени за обекта. Това от своя страна насочва към идеята за приемственост и плавен, макар и не добре документиран с материали, преход между двете явления. Най-вероятно в началото на този период или в самия край на предходния следва да бъде поставено най-ранното обитаване на Агиос Антониос на Тасос. Част от керамиката от пещерата Самара до Рибино възможно се отнася към същия период, но има и фрагменти, които позволяват да се допусне като цяло по-ранна дата, или по-продължително използване на пещерата в рамките на финала на халколита и по-късно през РБЕ.

Въпреки ограничените данни за керамиката от този период, с известна сигурност може да се приеме, че отбелязаните по-горе тенденции и водещи форми съдове от втората половина на предходния хронологически хоризонт се запазват. В керамичните комплекси доминират едносъставните паници (A.I, A.III), често с профилирано навън устие, характерни са съдовете с S-овиден профил с различни пропорции и очертания на профила (B.V.1, B.V.3, D.IV) и купите B.III.1-2. Доколкото може да се съди по запазените части от съдовете, гърнетата се отличават с максимално семпли форми със слабо наклонена навътре или S-овидно извита навън горна част (D.I, D.II.2, D.IV). Почти всички дръжки имат плоско сечение. Съдовете като правило са неукрасени, а рисуваният орнамент отсъства (Глухите камъни) или се среща рядко (Агиос Антониос). Керамиката запазва минимално количество белези, свързани с традициите на керамичното производство от класическите халколитни фази.

Дати със стойности в $2 \frac{1}{4}$ на IV хилядолетие пр. Хр. са известни и от Драма-Мерджумека, но пробите произхождат от значително по-ранни или по-късни структури – ров (Обект 009) от РБЕ III и жилище от ранния халколит (Обект 244). Двете попадат в интервала ок. 3780-3650 г. пр.Хр. и подобно на споменатата по-горе дата, по всяка вероятност са свързани с обитаване / присъствие, чиито следи не са регистрирани при разкопките. Много близки дати са получени за Хотница-Водопада и като цяло малко по-ранни за Овчарово-Платото.

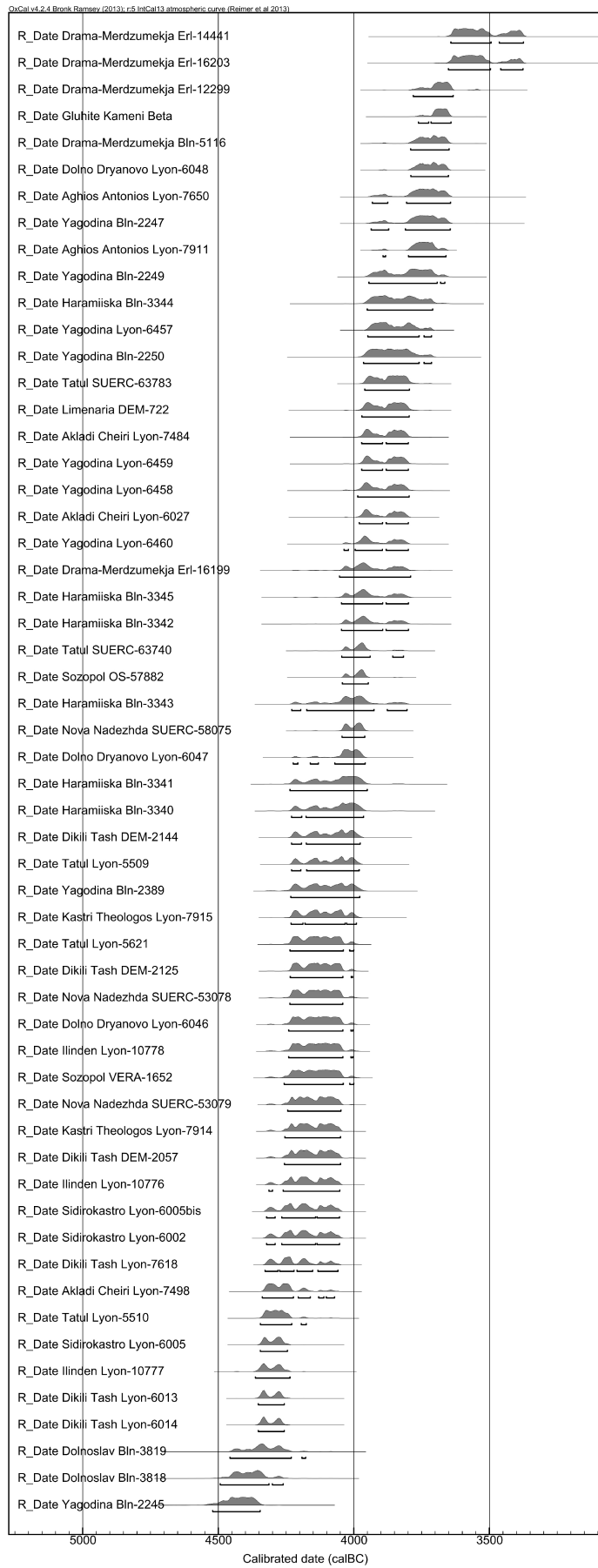
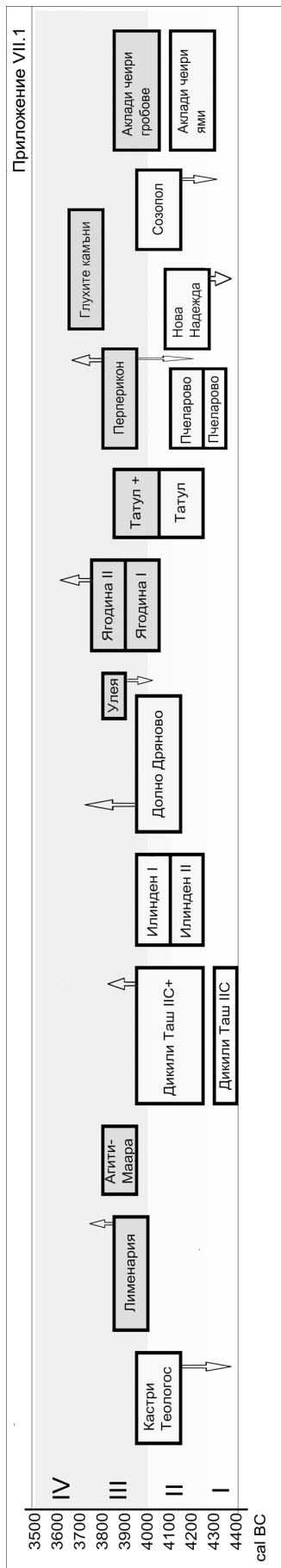
ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключението са обобщени основните резултати от изследването. Направената детайлна характеристика на керамичните комплекси от основния регион позволи извеждането на водещите технологични, формално-типологически и декоративни белези за отделните обекти и е основа за техния сравнителния анализ (синхронен и диахронен) както на регионално, така и на надрегионално ниво.

Установените общи закономерности в керамичните комплекси от финала на халколита спрямо тези от предходния период включват тенденции към цялостно огрубяване на керамиката, опростяване на формите на съдовете и умаляване на техните размери, редуциране на формалното разнообразие и същевременно „размиване“ на ясните граници между основните форми и дори категории, поява на нови форми и елементи и почти пълно отсъствие на част от водещите форми от предходния период, доминиране на съдове с подчертано „мека“ профилация, редуциране относителния дял на украсените съдове, налагане на нови декоративни техники и техни комбинации, промяна в организацията на украсата, поява на нови орнаментални мотиви и др. Тези закономерности са до голяма степен в унисон с наблюденията върху трансформацията в керамичния репертоар на относително синхронните културни явления в широк географски ареал и, без да внасят съществени нови елементи, напълно ги потвърждават.

По-съществено значение имат установените разлики при сравнение на керамичните комплекси от отделните обекти, които позволяват извеждането на (микро)регионални специфики, както и на хронологически индикативни елементи, отчетени във формите, орнаментацията и устойчивите комбинации между формални, метрични и декоративни белези, въз основа на които е направен опит за една по-прецизна вътрешна хронология на явленията и комплексите в рамките на периода.

В рамките на сравнителния анализ данните от изследвания регион са съпоставени с известните данни от широк географски ареал. Установените паралели и сходства, както в синхронен, така и в диахронен аспект, позволяват адекватното вписване на културното развитие на региона в общия процес на трансформации, обхванал Балкано-Егейската зона в периода от края на V-то хилядолетие пр. Хр. до началото на ранната бронзова епоха.

Приложение VI. Радиовъглеродни дати от разглеждания регион.

АВТОРСКА СПРАВКА

СПРАВКА ЗА ОСНОВНИТЕ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД:

1. Направен е опит за цялостно и, доколкото наличните данни позволяват, изчерпателно изследване на керамичните комплекси от финалните етапи на халколита от един слабо познат и сравнително неизследван район, обхващаш планинския масив на Родопите и долината на р. Места.
2. Събрани и систематизирани са данните за всички обекти с доказано или предположено обитаване през най-късните фази от развитието на халколитните култури и са изведени закономерности по отношение на спецификите на селищните структури, топографията на обектите и интензитета на обитаване.
3. За целите на дисертацията са обработени цялостно или частично общо 35 керамични колекции от обекти от основния регион на изследване и е създадена стандартизирана база данни.
4. Разработена е обща класификационна схема, приложима както за обработка на индивидуални колекции, така и за сравнително изследване на отделните характеристики на керамичните комплекси – технологични, формално-типологически и декоративни в синхронен и диахронен аспект.
5. Изведени са устойчиви съчетания на основните формално-типологически и декоративни характеристики на керамичните съдове и е проследена появата, развитието и териториалното разпространение на отделните формални типове и декоративни техники
6. Изведени са серия хронологически индикативни типове /елементи, специфични за керамичните комплекси от изследвания период и са прецизирани и обосновани техните хронологически рамки на разпространение
7. Проследени и обобщени са основните закономерности в развитието и трансформацията на керамичните комплекси от края на V-то – първата половина на IV-то хилядолетие пр. Хр. в границите на основния регион на изследване, като направените изводи са допълнително аргументирани с данните от съседни области.
8. Изведени са основните регионални /микрорегионални специфики на керамичните комплекси от разглеждани период и е направен опит за проследяване на основните посоки на културни взаимодействия.
9. Керамичните комплекси от финала на халколита са поставени в контекста на синхронните явления от Балканите и Егея и са изведени основните закономерности по отношение на териториалното и хронологическо разпространение на определени типове, специфични (индикативни) елементи и декоративни техники.
10. Направен е опит за прецизиране на вътрешната периодизация на явленията от финала на V-то – първата половина на IV-то хил. пр. Хр., чрез формулиране на четири хронологически хоризонта, включващи синхронни или хронологически близки обекти /явления, обединени от общи типологически и стилистични белези на керамиката и близките стойности на известните радиовъглеродни дати.

АПРОБАЦИЯ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Публични лекции: DAI-Athens (2006), Heidelberg University (2008);

Конференции: 20th Annual Meeting of the EAA, 10-14 September 2014, Istanbul

НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Тодорова 2014: Н. Тодорова. Нови данни за финала на късния халколит в долината на Средна Места – В: В. Петрова, С. Танева, К. Бояджиев (ред.), Сборник. In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets, Годишник на националния археологически музей 12, 265-299.
2. Тодорова и др. (под печат): Н. Тодорова, Г. Кацаров, В. Петрова. Конструкции и деструкции: Примери за строителни практики от височинното селище от финала на халколита Илинден-Клисура в долината на Места. *Studia Praehistorica* 15.
3. Todorova 2016: N. Todorova. The Final Chalcolithic site in the “Gradishteto” locality near the village of Dolno Dryanovo, Southwest Bulgaria. – In: Z. Tsirtsoni (ed), The Human face of Radiocarbon: Reassessing Chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC, TMO 69, Maison de l’Orient et de la Méditerranée, Lyon, 169-186.
4. Todorova, Avramova 2016: N. Todorova, M. Avramova. The Yagodina cave and the final stages of the Chalcolithic in the Western Rhodope mountains. – In: Z. Tsirtsoni (ed.). The human face of Radiocarbon: chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC, TMO 69, Maison de l’Orient et de la Méditerranée, Lyon 249-268.

ДРУГИ ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Божкова, Тодорова 2009: А. Божкова, Н. Тодорова. Спасителни сондажни проучвания на обект „Градището” – с. Долно Дряново, община Гърмен. - В: Археологически Открития и Разкопки през 2008 г. София, 2009, 200-204.
2. Божкова, Тодорова 2012: А. Божкова, Н. Тодорова. Скален обект от праисторията и античността в м. Градището при с. Долно Дряново, община Гърмен. - В: Археологически Открития и Разкопки през 2011 г. София, 2012, 147-150.
3. Божкова, Тодорова 2014: А. Божкова, Н. Тодорова. Археологическо наблюдение на обект „Градището”, с. Долно Дряново, община Гърмен. – В: Археологически Открития и Разкопки през 2013, София, 668-669.
4. Бъчваров и др. 2014: К. Бъчваров, Н. Тодорова, В. Петрова, Г. Кацаров, Д. Илиева, Н. Николова, Ц. Попова, С. Танева, С. Витезович, К. Максуйни. Археологически обект при с. Нова Надежда, общ. Хасково (от км 245+280 до км 245+420 по трасето на жп линия Пловдив-Свиленград) – В: Археологически Открития и Разкопки през 2013, София, 57-60.
5. Бъчваров и др. 2015: К. Бъчваров, Н. Тодорова, В. Петрова, Г. Кацаров, Н. Николова, П. Георгиев, А. Цурев, К. Максуйни. Спасително проучване на археологическия обект при с. Нова Надежда, общ. Хасково (по трасето на железопътна линия Пловдив – Свиленград км 245+280 до км 245+420). – В: Археологически Открития и Разкопки през 2014, София, 64-67.
6. Делев и др. 2012: П. Делев, Н. Тодорова, В. Данов. Илинден – Клисура. Разкопки 2011 г. - В: Археологически Открития и Разкопки през 2011 г. София, 2012, 150-152.
7. Делев и др. 2013: П. Делев, Н. Тодорова, Г. Кацаров. Разкопки на обект Илинден – Клисура. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 114-117.
8. Делев и др. 2014: П. Делев, Н. Тодорова, Г. Кацаров, В. Петрова. Разкопки на обект Илинден – Клисура. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 135-139.
9. Делев и др. 2015: П. Делев, Н. Тодорова, В. Петрова. Илинден – Клисура. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 188-191.